

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* İsimli Eserinde Bir Üslup Değişimi ve Şahıslar Arası Geçiş Olarak İltifât Sanatına Yaklaşımı

*Zamakhsharî's Approach to the Art of İltifât as a Change of Style and Transition between Persons in
his work al-Kashshâf*

İSLAM BATUR

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Assistant Professor, Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
Şırnak, Türkiye

i_batur21@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-7252-1775

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 02. 08. 2024

Kabul Tarihi | Accepted: 14. 11. 2024

Yayın Tarihi | Published: 15. 12. 2024

Atıf / Cite as

Batur, İslam. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Eserinde Bir Üslup Değişimi ve Şahıslar Arası Geçiş Olarak İltifât Sanatına Yaklaşımı". *Van İlahiyat Dergisi* 12/21 (Aralık 2024), 72-89. <https://doi.org/10.54893/vanid.1527401>

Batur, İslam. "Zamakhsharî's Approach to the Art of Compliment as a Change of Style and Transition between Persons in his work al-Kashshâf". *Van Journal of Divinity* 12/21. (December 2024), 72-89.

<https://doi.org/10.54893/vanid.1527401>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyuifd@yyu.edu.tr

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* İsimli Eserinde Bir Üslûp Değişimi ve Şahıslar Arası Geçiş Olarak İltifât Sanatına Yaklaşımı

Öz

Bu makalede Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* başlıklı eserinde bir üslûp değişimi ve şahıslar arası geçiş olarak ele aldığı iltifât sanatı incelenmiştir. İltifât, genel olarak bir ifade içinde yön değiştirerek üslûp farklılığı yaratma sanatı olup dikkat çekme ve vurgu yapma gibi amaçlara hizmet eder. Zemahşerî, iltifât sanatının iki temel işlevi olduğunu belirtir: Birincisi, âyetlerin öne çıkarılması ve konuşmanın rutinini değiştirerek muhatabın dikkatini çekmektir. İkincisi ise konuşmanın bağlamıyla ilgili anlamsal bir boyuttur. Zemahşerî, kendisinden önce daha çok Meânî ilmi içerisinde değerlendirilen iltifât sanatını beyan ilminin bir alt dalı olarak kabul eder ve bu sanatın Arap belâgatı üzerindeki etkisini büyük ölçüde ortaya koyar. Zemahşerî, iltifâtı üç çeşide ayırır: Gâipten (üçüncü şahıs) muhataba (ikinci şahıs) iltifât, muhataptan gâibe iltifât ve gâipten mütekellime (birinci şahıs) iltifât. Bunların yanı sıra müellifin eseri incelendiğinde mütekellimden gâibe, mütekellimden muhataba ve muhataptan mütekellime iltifât çeşitlerini de işlediği görülmektedir. Bu çeşitler, Kur'ân'da farklı bağlamlarda etkili bir şekilde kullanılır. Zemahşerî'nin, iltifât sanatının yalnızca zamir değişiklikleriyle sınırlı olmadığı, genel olarak üslûp değişimleri ve anlatımın zenginleştirilmesi olarak geniş bir kapsamda ele alınması gerektiği kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Zemahşerî, Kur'ân âyetlerini buna göre incelemiş ve analiz etmiştir. Dikkat çekme ve vurgulama, anlamsal derinlik katma, üslûp zenginliği, etkili iletişim, çeşitlilik ve dinamizm gibi hususlar, Zemahşerî'nin iltifât hakkındaki yorumlarının hülasası mahiyetindedir. Öte yandan Zemahşerî, iltifâtın sadece yüzeysel bir üslûp değişikliği olmadığını, âyetlerin anlamını derinleştirdiğini ve dinleyicinin dikkatini canlı tuttuğunu belirtir. Zemahşerî, iltifâtın farklı türlerini ve işlevlerini detaylandırarak, bu sanatın Arap belâgatı üzerindeki etkisini vurgular. Onun iltifât sanatı konusundaki yaklaşımları, kendisinden sonra gelen âlimler üzerinde büyük bir etki yaratmış ve Arap belâgatında uzun süre hâkim olmuştur. Zemahşerî'nin iltifât sanatına katkıları önemli olmakla birlikte, bazı eleştirilerle de karşılaşmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Meşelû's-sâ'ir* kitabında Zemahşerî'nin iltifâtın amacının dinleyicinin ilgisini canlı tutmak olduğu düşüncesine karşı çıkarak, bu yaklaşımın konuşmanın kalitesine zarar verebileceğini savunur. İbnü'l-Esîr'e göre, iltifât sadece üslûp değişikliği için değil, anlamın derinliğini yansıtmak için kullanılmalıdır. Onun söz konusu eleştirileri literatürde çeşitli itirazları da beraberinde getirmiş ve Zemahşerî'nin iltifât sanatına olan yaklaşımı birçok araştırmacı tarafından savunulmuştur. Bu makale, Zemahşerî'nin iltifât sanatını inceleyişini ve iltifâtın Arap belâgatındaki yerini ortaya koymayı amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Zemahşerî, el-Keşşâf, iltifât, Üslûp Değişimi, İbnü'l-Esîr.

Zamakhsharî's Approach to the Art of Compliment as a Change of Style and Transition between Persons in his work *al-Kashshâf*

Abstract

In this article, the art of compliment, which Zamakhsharî considered as a stylistic change and transition between persons in his work titled *al-Kashshâf*, was examined. In general, compliment is the art of creating a difference in style by changing direction within an expression, and serves the purposes of attracting attention and emphasizing. Zamakhsharî states that the art of compliment has two main functions: The first is to highlight the verses and capture the listener's attention by altering the routine of speech. The second is a semantic dimension related to the context of the speech. Zamakhsharî regards the art of compliment, which had previously been considered mostly within the science of Ma'ânî, as a subfield of the science of Bayân and significantly demonstrates its impact on Arabic rhetoric. Zamakhsharî categorizes compliment into three types: compliment from the absent (third person) to the addressee (second person), compliment from the addressee (second person) to the absent (third person), and compliment from the absent (third person) to the speaker (first person). In addition to these, an examination of the author's study reveals that he also addresses the types of compliment from the speaker (first person) to the absent (third person), from the speaker (first person) to the addressee (second person), and from the addressee (second person) to the speaker (first person). These varieties are used effectively in the Qur'ân in different contexts. It is understood that Zamakhsharî believes that the art of compliment is not limited to pronoun changes, but should be considered in a broad scope as stylistic changes and enrichment of narration in general. Therefore, Zamakhsharî examined and analyzed the verses of the Qur'ân accordingly. Points such as drawing attention and emphasis, adding semantic depth, stylistic richness, effective communication, variety, and dynamism are summarizations of Zamakhsharî's comments on compliment. On the other hand, Zamakhsharî notes that compliment is not merely a superficial stylistic change but rather deepens the

meaning of the verses and keeps the listener's attention engaged. Zamakhsharî emphasizes the influence of this art on Arabic rhetoric by detailing the different types and functions of compliment. His approaches to the art of compliment have had a significant impact on subsequent scholars and have dominated Arabic rhetoric for an extended period. Although Zamakhsharî's contributions to the art of compliment are significant, they have also faced some criticism. Ibn al-Athîr, in his book *al-Mathal al-Sâ'ir*, opposes Zamakhsharî's view that the purpose of compliment is to keep the listener's attention engaged, arguing instead that this approach could detract from the quality of the speech. According to Ibn al-Athîr, compliment should be used not merely for stylistic variation but to reflect the depth of meaning. His criticisms brought about various objections in the literature, and many scholars have argued Zamakhsharî's approach to the art of compliment. This article aims to reveal Zamakhsharî's analysis of the art of compliment and its place in Arabic rhetoric.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Zamakhsharî, al-Kashshâf, Compliment, Stylistic Change, Ibn al-Athîr.

Extended Abstract

One of the significant aspects of Arabic rhetoric (*balâgha*) is the suitability of speech to context and the audience's circumstances, a concept known as *muqtadâ al-hâl* (appropriateness to the situation). Among rhetorical devices, compliment plays a critical role in enhancing expression and making the conveyed message more striking. The term compliment linguistically means "to turn or face", but in rhetorical terminology, it refers to the sudden shift in the direction of speech to introduce stylistic variation. In the Qur'ân, compliment manifests as shifts in time, person, or address to make the speech more engaging and impactful. These rhetorical shifts serve to rejuvenate the listener's attention and emphasize the interconnectedness of themes. The earliest recorded use of the term compliment is attributed to 'Abd al-Malik al-Aşma'î. Classical scholars such as Hâtib al-Qazwînî and Ibn al-Mu'tazz defined it as a shift in expression involving three grammatical persons—first person (speaker), second person (addressee), and third person (absent subject). These shifts are employed to break monotony, capture attention, and underline the significance of the message. Ziyâ' al-Dîn Ibn al-Athîr emphasized that compliment constitutes the essence of Arabic rhetoric, likening its boldness to bravery in speech. He argued that such compliments maintain the listener's interest and prevent dullness. Similarly, al-Sakkâkî and later al-Suyûtî noted the artistic and communicative purposes of compliment, with al-Suyûtî highlighting its role in affirming God's unmatched sovereignty in Qur'anic contexts. This study focuses on the treatment of compliment by Zamakhsharî in his renowned exegesis *al-Kashshâf*. Although several publications on compliment exist, both domestically and internationally, no comprehensive study has been found that analyzes this rhetorical device specifically through the lens of Zamakhsharî's work in Arabic rhetoric. Zamakhsharî identifies compliment primarily as shifts in grammatical person—such as transitions between the absent (*ghâ'ib*), addressed (*mukhâṭab*), and speaker (*mutakallim*). He extends the concept to encompass compliments in time and mood. Zamakhsharî accepts the art of compliment, which was mostly considered within the science of Meânî before him, as a sub-branch of the science of declaration and reveals the influence of this art on Arabic eloquence to a great extent. Zamakhsharî divides compliment into three types: Compliment from the addressee (third person) to the addressee (second person), compliment from the addressee to the addressee, and compliment from the addressee to the interlocutor (first person). In addition to these his commentary reveals a broader application of six types: Absent to addressed, addressed to absent, speaker to absent, absent to speaker, addressed to speaker, and speaker to addressed. While Zamakhsharî's contributions to compliment have been influential, they have also faced criticism. Ibn al-Athîr accused Zamakhsharî of limiting compliment to mere attention-grabbing rather than exploring its deeper artistic and theological functions. However, later scholars have sought to reconcile these views by acknowledging the multidimensional nature of this rhetorical device. Zamakhsharî's approach underscores the artistic and theological significance of compliment. He argues that it reflects the eloquence and versatility of Arabic, highlighting how shifts in tone and person rejuvenate the listener's attention. Furthermore, he demonstrates that compliment serves as a rhetorical tool to emphasize divine omnipotence and the interconnectedness of Qur'anic themes. While earlier scholars like al-Sakkâkî confined compliment to grammatical shifts, Zamakhsharî expanded its scope to include thematic and contextual shifts. His examples from the Qur'ân illustrate how compliment integrates form and meaning. Ibn al-Athîr's critique of Zamakhsharî as overly simplistic in his treatment of compliment is challenged by evidence of Zamakhsharî's nuanced and systematic exploration of its various forms. The primary objective of this study is to examine Zamakhsharî's approach to compliment in *al-Kashshâf*, addressing questions such as: How does Zamakhsharî conceptualize and define compliment? How does he categorize it within Arabic rhetoric? What are the effects of compliment on the stylistic and thematic dimensions the verses of Qur'ân? Why is compliment used in the Qur'ân, and what are its various types? Secondary sources, including classical and contemporary works, provide contextual support.

The verses of the Qur'an are analyzed based on Zamakhshari's interpretations rather than relying on standard translations, as these may fail to adequately convey compliment. The study concludes that Zamakhshari played a pivotal role in formalizing compliment as a rhetorical and exegetical concept. His comprehensive treatment of the subject in *al-Kashshaf* marked a turning point in Arabic rhetoric, influencing subsequent scholars. By categorizing and exemplifying compliment within the Qur'anic framework, he provided a foundation for understanding its role in enhancing the Qur'an's stylistic and theological depth. This research not only highlights Zamakhshari's innovations but also engages with critiques, providing a nuanced perspective on his contributions to Arabic rhetoric. By examining the role of compliment within the broader rhetorical and theological contexts, the study affirms its foundational significance in the rhetorical structure of the Qur'an.

Giriş

Belâgatın önemli noktalarından biri sözün bağlama ve muhatap kimsenin durumuna uygun olmasıdır. Muktezâ-i hale uygunluk¹ olarak bilinen bu durum, meramın en güzel ifade şekillerindedir. Ancak bazı durumlarda mütekellim, edebî incelik başta olmak üzere çeşitli gayelerle sözü muktezâ-i halin dışına çıkarıp aktarabilir. Bu durum önemli bir üslûp değişimi olarak örneğin Kur'an-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde zaman, şahıs ve hitap açısından değişkenlik arz ederek kendisini göstermektedir. Sözün daha etkileyici olması, mesajın dikkatleri celp etmesi ve temel odak noktasının daha belirgin bir şekilde muhataba hissettirilmesi açısından önem arz eden bu durum "iltifât" (التفات) sanatı aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Arap Dili ve Belâgatı'nın üç dalından biri olan "Meânî" ilminin konuları arasında yer alan iltifât sözlükte "yönelmek, yüzünü çevirmek ve dönüp bakmak" gibi anlamlara gelmektedir.² Kavramın terim anlamı ise "bir ifadede kelamın yönünü aniden değiştirerek üslûp farklılığı oluşturma sanatı" şeklindedir.³ Özetle iltifât, sözün yönünü çevirme sanatıdır denilebilir.⁴ Kur'an-ı Kerim'de iltifât kelimesi, sözlük manasıyla "dönüp bakmak" şeklinde iki âyette geçmektedir.⁵

Literatüre bakıldığında zaman iltifât kavramını ilk kez kullanan kişinin Abdülmelik el-Asmaî (öl. 216/831) olduğu yönünde yaygın bir kanaat mevcuttur.⁶ Hatîb el-Kazvî'nin (öl. 739/1338) aktardığına göre cumhur bu sanatı "bir anlamı başka bir şekilde ifade ettikten sonra üç yoldan (mütekellim, muhatap, gâib) biriyle ifade etmek" şeklinde tanımlamıştır.⁷ Konuyu *Kitâbü'l-bedî* isimli eserinde "Mehâsinu'l-Kelâm" kısmında ele alan İbnü'l-Mu'tez (öl. 296/908) ise "konuşanın (mütekellim) muhataptan gâibe, gâibten muhataba dönmesine ve buna benzer diğer durumlara yönelik dönüşüdür"⁸ şeklinde tanımlamıştır. Belâgat âlimlerine göre iltifât, beklenmedik bir üslûp değişikliğiyle zaman, şahıs ve üslûp açısından farklılık getirir. Bu değişim, sözdeki monotonluğu kırarak dinleyicinin ilgisini çekmek ve konunun önemini vurgulamak amacıyla yapılır.⁹

Ziyâeddin İbnü'l-Esîr (öl. 637/1239), iltifât sanatının Belâgat'ın özünü ve temelini oluşturduğunu belirterek bunu Arapçanın cesareti (şecaat) olarak tanımlamaktadır. Ona göre, bu ismin verilmesinin sebebi, cesaretin ileri atılma anlamını içermesidir; zira cesur bir kimse, başkalarının yapamayacağı şeyleri yapar ve gidilmeyen yerlere gider. Aynı şekilde, iltifât da konuşmada bu biçimde kullanılır ve bu özelliğiyle

¹ Sözün yer, zaman ve durumun gereğine (muktezâ-yı hâl) göre zikredilmesidir. Konu hakkında ülkemizde yapılmış bir çalışma için ayrıca bk. Mehmet Gülnihal, *Arap Belâgatında Sözün Muktezâ-yı Zâhirin Dışına Çıkması*, ed. Nihat Tarı (Ankara: İlahiyât, 2022).

² Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1883), "Lft", 2/84-86.

³ İsmail Durmuş, "İltifât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/152.

⁴ Süleyman Mollaibrahimoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de İltifat Sanatı", *Diyanet İlmî Dergi* 33/1 (1997), 17.

⁵ Hûd 11/81 ve Hicr 11/65.

⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-sinâ'ateyn: el-kitâbe ve's-sîr*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 407; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini's-sîr ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Dâru'l-Cil, 1981), 46; Hasan Tabl, *Üslûbü'l-iltifât fî'l-Çur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1998), 12 ; Durmuş, "İltifât", 22/152.

⁷ Celâlüddîn Muhammed b. Hatîb el-Kazvî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga: el-me'ânî el-beyân el-bedî*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 68 ; Hatîb el-Kazvî'nin iltifât sanatı hakkındaki görüşleri üzerine yapılmış bir çalışma için ayrıca bk. Recep Kırıcı, "el-Kazvî'nin Telhîşü'l-miftâh İsimli Eserinde İltifât Sanatı", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 237-253.

⁸ Abdullah b. İbnü'l-Mu'tez, *Kitâbü'l-bedî*, nşr. İgnatius Kratchkovski (Beyrut: Dâru'l-Messîre, 1982), 58.

⁹ Durmuş, "İltifât", 22/152.

Arapça diğer dillerden farklıdır.¹⁰ İbnü'l-Esîr, iltifâtın amacı ve önemi hakkında ise bir başka yerde: “*Bu, Arapların konuşmada estetik ve çeşitlilik arayışları doğrultusunda yaptıkları bir uygulamadır. Bu konuda birçok faydanın olmasının yanında konuşma bir üslûptan diğerine geçildiğinde, dinleyicinin ilgisini tazeleme ve dikkatini uyandırma açısından en iyi yöntemdir. Aynı üslûbun sürdürülmesi, dinleyicinin dikkatini dağıtabilir. Bu tür bir üslûp değişikliği ise yalnızca çeşitlilik katmakla kalmaz, aynı zamanda daha derin ve önemli bir amacı da içinde barındırır*”¹¹ şeklinde bir değerlendirmede bulunur. İltifâtı, Meânî ilminin bir alt dalı olarak kabul eden Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (öl. 626/1229) ise *Miftâhu'l-'ulûm*'unda Arapların konuşma veya yazma sırasında bir üslûptan diğerine geçiş yaptıklarında, bu değişikliği konuşmayı daha kabul edilebilir, dinleyici için daha tazeleyici ve ilgi çekici bulduklarını vurgular.¹² Konu hakkında Celâleddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) ise *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde Zemahşerî'ye (öl. 538/1144) atıfta bulunarak iltifât sanatının faydası ve amacı bağlamında bazı âyetleri tefsir ederken “Allah'ın kudretinin eşsizliğine vurgu yapılması ve O'nun hiç kimsenin gücüne bağlı olmadığını belirtmesidir”¹³ ve yine “dinleyiciyi konuşmacıya yönelmek ve ona özel bir ilgi gösterildiğini belirtmek için yapılır”¹⁴ ifadelerini kullanır.¹⁵

Zemahşerî, iltifât sanatı üzerine yaptığı katkılarla birçok âlimi etkilemiş olsa da bu konuda kendisine yönelik yapılan eleştiriler de göz ardı edilmemelidir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Zemahşerî'nin iltifâtı yalnızca dinleyicinin dikkatini çekmek için kullandığını savunarak, bu yaklaşımın konuşmanın kalitesine zarar verebileceğini öne sürmüştür. Ancak diğer âlimler, iltifâtın amacını dinleyiciyi uyandırmakla sınırlamayıp, bu sanata ifadenin derinliğini ve zenginliğini artıran bir işlev yüklerler. Bu bağlamda, Zemahşerî'nin pratik yaklaşımları ile İbnü'l-Esîr'in eleştirileri arasında bir denge kurarak iltifât sanatının çok boyutlu doğasını anlamak önemlidir. Dolayısıyla bu eleştiriler, iltifât sanatının daha derin bir anlayışla ele alınmasına katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın temel hareket noktası Zemahşerî'nin ilim dünyasında büyük rağbet gören *el-Keşşâf* isimli tefsirinde iltifât sanatına olan yaklaşımlarını irdelemektir. Gerek ülkemizde gerekse yabancı literatürde iltifât konusunda çeşitli yayınlar bulunmaktadır. Bu yayınlardan ulaşabildiklerimiz incelenmiş ve direk Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını Arap Dili ve Belâgatı açısından konu edinen herhangi bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Zemahşerî'nin iltifât sanatı konusundaki görüşlerini Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* başlıklı tefsirindeki görüşleriyle karşılaştırmalı olarak ele alan “*Mukâranetun tahlîliyye beyne ârâi'z-Zemahşerî ve Ebi's-Su'ûd havle'l-iltifât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*”¹⁶ adında bir makalenin olduğu görülmüştür. Bu çalışma, Zemahşerî'nin iltifât sanatı hakkındaki görüşlerinin Ebüssuûd Efendi üzerinde bıraktığı etki üzerinde yoğunlaşmakla birlikte bu sanatın belâgat literatüründeki seyrini de kısmen irdelemektedir. Bu sebeple, makalemizin Zemahşerî üzerine odaklanmış olması, karşılaştırmalı bir yaklaşımla ve Zemahşerî'nin iltifât sanatı hakkındaki görüşlerini sadece Ebüssuûd Efendi üzerindeki etkileriyle sınırlı olarak inceleyen bu çalışmadan farklılık göstermektedir. Ülkemizde ise Ferit Dinçer “*Kiraat Farklılığından Dolayı Oluşan Zamir İltifâtı: Zemahşerî*

¹⁰ bk. Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *el-Meşelû's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: el-Halebî, 1939), 2/4 ; Ayrıca İbnü'l-Esîr, *el-Câmiu'l-Kebîr* isimli eserinde iltifât sanatını, “*Şecâ'atu'l-Arabîyye*” başlığı altında altı bölümden biri olarak inceler. bk. Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *el-Câmi'u'l-kebîr fi şinâ'ati'l-manzûm mine'l-keîlâm ve'l-mensûr*, thk. Mustafa Cevâd - Cemîl Saîd (Bağdat: Matbaatu'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1956), 98-102.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Câmi'u'l-kebîr*, 98.

¹² Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 199.

¹³ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984), 3/292.

¹⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/289.

¹⁵ İltifât sanatının belâgat literatüründeki seyri üzerine yapılmış çalışmalar için ayrıca bk. Ahmet Yüksel, “Arap Dilinde İltifât Sanatının Tarihi Seyri Üzerine Bir İnceleme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/28 (2010), 63-85 ; Kadir Kınar, “Belagatta İltifât”, *Bilimname : Düşünce Platformu* 3/8 (Şubat 2005), 75-106 ; Gülnihal, *Arap Belâgatında Sözün Muktezâ-yı Zâhirin Dışına Çıkması*, 85-100 ; Mehmet Dağ, *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)* (Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2008).

¹⁶ Seyyid Bâbek Farzânehd vd., “*Mukâranetun tahlîliyye beyne ârâi'z-Zemahşerî ve Ebi's-Su'ûd havle'l-iltifât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*”, *Mecelletu'l-Kulliyeti'l-İslâmiyyeti'l-Câmi'a* 2/63 (2021), 33-56.

*Örneği*¹⁷ başlıklı makaleyi kaleme almıştır. Bu çalışmada yazar, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinde farklı kıraatlerden doğan iltifât örneklerini ele alarak bu sanatın tefsirdeki rolünü ve anlam zenginliğini nasıl ortaya çıkardığını göstermektedir. Yazarın konuya kıraat ekseninde yaklaşması ve bu minvalde örnekler serdetmesi çalışmamızdan farklılık arz eden önemli bir husustur.

Makalede, âyetlerin meallerinin herhangi bir kaynaktan alınmamasına özen gösterildi. Bunun sebebi, meallerin iltifât sanatını yansıtmaya açısından farklılık gösterebilmesidir. İltifât sanatının farklı meâllerde ne şekilde geçtiği konusu ile alakalı gerek ülkemizde gerekse yabancı ülkelerde çeşitli akademik çalışmalar bulunmaktadır.¹⁸ Bu nedenle, standart mealler yerine Zemahşerî'nin ilgili âyetlere dair yorumlarından hareketle âyetlerin anlamları belirlenmeye gayret edildi.

Makalede şu sorulara cevap bulunmaya çalışıldı: Zemahşerî'nin iltifât sanatına olan yaklaşımı nasıldır? Zemahşerî bu sanatı belâğatın hangi kısmında değerlendirmektedir? Zemahşerî'ye göre iltifâtın âyetlerdeki üslûp değişimine olan etkisi ne düzeydedir? Kur'ân-ı Kerim'de iltifât sanatı niçin uygulanmıştır? Kaç çeşit iltifâttan söz edilebilir? Tüm bu sorular Zemahşerî'nin *el-Keşşaf* tefsirinden hareketle cevaplanmaya çalışıldı. Bunun yanında ihtiyaç duyulması halinde konunun bağlamına göre başka kaynaklara da müracaat edildi. Konu, Arap Dili ve Belâğatı açısından değerlendirileceğinden âyetlerin tefsirine ve kıraat farklılıklarına mümkün mertebe girilmedi. Zira çalışmanın esas noktası iltifât sanatının Zemahşerî perspektifinden incelenmesi ve bu suretle konunun belâgat içerisindeki önemini irdelemekten ibarettir. Dolayısıyla çalışmada iltifât sanatının belirlenen plan dahilinde ele alınmasına özen gösterildi.

1. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* Tefsirinde İltifât Sanatı

Kur'ân-ı Kerim'in belirgin üslûp özelliklerinden sayılan ve çeşitli âyetlerde kendisini gösteren iltifât, Zemahşerî'den önce birçok belâgat âlimi tarafından ele alınmış bir sanattır. Her bir âlim kendi görüş ve anlayışına göre bu sanatın sınırlarını belirlemeye çalışmıştır. Ancak literatüre bakıldığı zaman Zemahşerî'ye gelene kadar genelde iltifâtın belirsiz ve dar bir alana hapsediği görülmektedir.¹⁹ İltifât kavramında asıl dönüm noktası Zemahşerî'dir. O, iltifâtın tanımını, çeşitlerini ve amaçlarını netleştirerek, bu alandaki kavramsal çerçeveyi belirginleştirmiştir.²⁰ Zemahşerî, tefsir literatüründe iltifât sanatına değinen ilk âlimdir. Zemahşerî'den sonra, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, İbnü'l-Esîr, Yahya b. Hamza el-Alevî (öl. 745/1346), Bedreddin ez-Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Celâlüddîn es-Süyûtî gibi birçok müfessir ve belâgat âlimi, eserlerinde iltifât sanatından söz etmiştir.²¹ Bu âlimler, Zemahşerî'nin iltifât konusundaki yaklaşımını incelemiş, genişletmiş ve Arap belâğatında bu sanatın yerini ve önemini daha da detaylandırarak ele almışlardır.²²

Zemahşerî, *Beyân* ilminin bir alt dalı olarak kabul ettiği İltifât sanatını *el-Keşşâf* isimli eserinde ilk olarak Fâtiha Süresi'nin tefsirinde zikretmiştir.²³ Ona göre İltifât bazen "üçüncü şahıstan" (غائب) ikinci şahsa (مخاطبة), bazen "ikinci şahıstan üçüncü şahsa", bazen de "üçüncü şahıstan birinci şahsa" (متكلم) geçiş

¹⁷ Ferit Dinçer, "Kıraat Farklılığından Dolayı Oluşan Zamir İltifati: Zemahşerî Örneği", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (2019), 245-254.

¹⁸ bk. Haşim Özdaş, "Kur'ân Tercümelelerinde İltifât Sanatının Çeviri Sorunu", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (30 Haziran 2020), 93-113; Haşim Özdaş, "Kur'an Yolu Meali'nde İltifât Sanatının Türkçeye Tercüme Edilmesi Bakımından İyileştirme Örnekleri", *Meallerde Geliştirilmeye Açık Alanlar Çalıştay Tebliğ Metinleri*, ed. Bayram Köseoğlu - Mustafa Güvenç (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 1051-1115 ; Osman Arpaçukuru, "Meâller İltifât Sanatını Yansıtır mı? -Mâzi ve Muzâri Fiil Kipleri Arasındaki İltifât Sanatı Örneği-", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (15 Aralık 2020), 1429-1454 ; N. A. Al-Badani vd., "Semantic and Stylistic Problems Encountered in Translating Qur'anic Digression 'İltifât' into English: A Contrastive Linguistic Study", *International Journal of Linguistics, Literature and Translation* 5/2 (2022), 9-15.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Tabl, *Üslûbü'l-iltifât*, 16-20.

²⁰ Dağ, *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, 81.

²¹ Tabl, *Üslûbü'l-iltifât*, 21.

²² Hasan Tabl'a göre İltifât sanatının ilk analitik yaklaşımı Zemahşerî tarafından başlatılmıştır. Zemahşerî'nin başlattığı yöntem, onu takip eden veya ondan etkilenen müfessirler ve belâgatçılar tarafından daha da geliştirilmiştir. bk. Tabl, *Üslûbü'l-iltifât*, 16.

²³ Aynı şekilde İbnü'l-Esîr ve Yahyâ b. Hamza el-Alevî de iltifâtı *Beyân* ilminin bir alt dalı olarak kabul etmektedir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 2/4 ; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *eş-Şîrâzü'l-mütezzammin li-esrâri'l-belâga ve 'ulûmi haqqâiki'l-i'câz*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Ünsûriyye, 2002), 2/71.

yapılmak suretiyle üç şekilde gerçekleştirilir.”²⁴ Bu tanımdan, Zemahşerî'nin ilk etapta iltifâtı zamirlerdeki bir değişiklik olarak sınırladığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Zemahşerî'ye göre iltifât, iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, bir anlamı aktarırken üç zamir türünden (birinci şahıs, ikinci şahıs veya üçüncü şahıs) birinin kullanılması ve ardından diğerine geçiş yapılması, ikincisi ise, bu zamir türlerinden birinin, bağlamın gerektirdiği zamirden farklı bir zamirle ifade edilmesidir.²⁵ Çoğu tefsir ve belâgat âlimi, Zemahşerî'nin üslûbunu benimseyerek iltifâtı yalnızca zamir değişikliği ile sınırlı tutmuşlardır; ancak değişen zamirin, önceki zamirin referansı ile aynı olmasını şart koşmuşlardır.²⁶ Öte yandan Zemahşerî, iltifât terimini, konuşma bağlamında ve üslûbunda herhangi bir değişiklik türü olarak görmüş ve bunu da tefsirinde çeşitli örneklerle detaylı bir şekilde açıklamıştır. Bunun yanı sıra Zemahşerî'nin katkılarıyla, iltifât sanatı hem teorik hem de pratik düzeyde neredeyse tamamen sistematize edilmiştir.²⁷

Zemahşerî ilk etapta her ne kadar üç çeşit iltifâtın olduğunu belirtse de -ilerleyen sayfalarda değineceğimiz üzere- onun tefsiri incelendiğinde iltifâtın diğer çeşitlerine de atıfta bulunduğu görülmektedir. Söz konusu üç iltifâtın ele alındığı yerlerde müellif çoğunlukla -istisnası olsa dahi- açık bir şekilde “التفات” kelimesini veya türevlerini kullanırken diğer iltifât çeşitlerini açıkladığı yerlerde ise genellikle cümlenin bağlamına göre farklı ifadeleri tercih etmektedir. Bu nedenle, o, ilgili âyette dolaylı da olsa iltifâtın uygulandığını okuyucuya hissettirmektedir. Bu durumdan hareketle, literatür incelendiğinde, Zemahşerî'nin iltifâta getirdiği tanımın, Zemahşerî ve üç çeşit iltifât olgusunun yaygın kabul görmesine zemin hazırladığı anlaşılmaktadır. Ancak, araştırmamız sonucunda bu durumun böyle olmadığına, Zemahşerî'nin diğer iltifât çeşitlerine de değindiğine ulaşılmıştır. Nitekim bu konuya değinen Mehmet Dağ'a göre, Zemahşerî'nin eserine teorik ve pratik açıdan bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, üç ana kalıp arasında karşılıklı olarak gerçekleşen geçişlerin altı farklı çeşide tekabül ettiği görülmektedir. Bu geçişler şunlardır: gâipten muhataba, muhataptan gâibe, mütekellimden gâibe, gâipten mütekellime, muhataptan mütekellime ve mütekellimden muhataba.²⁸

Zemahşerî, tefsirinde metinler arasındaki anlam ilişkilerini inceleyerek dilin dinamizmine dikkat çekmiş ve bu bağlamda iltifâta eş değer bir biçimde “نقل الكلام”,²⁹ “نقل الإخبار... إلى...”,³⁰ “النقلة من... إلى...”,³¹ ve “صرف كلام”³² kavramlarını da kullanmıştır. Her ne kadar bazı araştırmacılar onun “خطاب التلؤن” (televvün hitabı)³³ kavramını kullandığını söylese de araştırmamız neticesinde böyle bir kullanıma rastlamadık.

Zemahşerî, iltifât sanatının Arapların sözlerini farklı üslûplarla ve sanatkârane bir şekilde ifade etme alışkanlıklarından kaynaklanan bir uygulama olduğunu, ayrıca sözün bir üslûptan diğerine geçtiğinde bu değişikliğin dinleyenin dikkatini daha çok çektiğini ve bunun da tekdüze bir üslûp kullanılmasından daha etkili olduğunu vurgular. Bunun yanında müellif, iltifâtı Cahiliye Araplarının bir ifade biçimi olarak değerlendirmiş ve örnek olarak da İmru'ul-Kays'ın (öl. 540) şu şiirini zikrederek burada üç ayrı iltifâtın uygulandığını belirtmiştir:³⁴

” تَطَاوَلَ لَيْلِكَ بِالْأَثْمُدِ - وَنَامَ الْخَلِيُّ وَلَمْ تَرْفُدِ
وَبَاتَ وَبَاتَتْ لَهُ لَيْلَةٌ - كَلْبَلَةَ ذِي الْعَائِرِ الْأَرْمَدِ
وَذَلِكَ مِنْ نَبَا جَاءَنِي - وَخَبَرْتُهُ عَنْ أَبِي الْأَسْوَدِ ”

“Esmud'da geçirdiğin gecen uzadı – Rahat olan uyudu, sense uykusuz kaldın

²⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hağâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eğâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2009), 28.

²⁵ Tabl, *Üslûbü'l-iltifât*, 25.

²⁶ Farzâne vd., “Mukâranetun tahlîliyye beyne ârâi'z-Zemahşerî ve Ebi's-Su'ûd havle'l-iltifât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm”, 40.

²⁷ Dağ, *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, 55.

²⁸ bk. Dağ, *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, 141.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 863.

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 787.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 681.

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 460.

³³ Örneğin, İsmail Durmuş, Türkiye Diyanet Ansiklopedisi'nde yazdığı “iltifât” maddesinde böyle der. bk. Durmuş, “İltifât”, 22/152 ; Ayrıca bk. Tabl, *Üslûbü'l-iltifât*, 11 ; Mehmet Dağ da Zemahşerî'nin bu kavramı kullanmadığına yönelik aynı tespitte bulunmuştur. bk. Dağ, *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, 97.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 29.

*O geceledi, gece de onunla geceledi – Adeta elemli gözlerle geceleyen bir uykusuzun gecesi misali
Bu, bana gelen bir haberden dolaydır – Ebü'l-Esved'den bana ulaşan bir haber.”*

Şair, birinci beyitte “لَيْلِكَ” ifadesiyle ikinci şahsa, ikinci beyitte “وَبَاتَ” ifadesiyle üçüncü şahsa ve üçüncü beyitte “جَاءَنِي” ifadesiyle birinci şahsa geçerek üç ayrı iltifât sanatı uygulamıştır. Şiirde geçen “لَيْلِكَ” (senin gecen) tabiriyle şair, aslında kendi gecesini ima etmektedir.³⁵

Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* incelendiği vakit, iltifât sanatının genel hatlarıyla muhatabın dikkatini çekmek,³⁶ münafıkları kınamak ve imanı vurgulamak,³⁷ azgınlıkları yüzünden insanları tehdit etmek ve uyarmak,³⁸ azarlamayı daha vurgulu yapmak,³⁹ sözü çeşitlendirmek ve güzelleştirmek,⁴⁰ Allah'ın kudretini ve failliğini vurgulamak,⁴¹ üslûbu güçlendirmek ve korku uyandırmak,⁴² nasihati daha etkili kılmak⁴³ ve caydırıcı etki yaratmak⁴⁴ gibi çeşitli amaçlar etrafında yorumlandığı anlaşılmaktadır.

1.1. Gâipten Muhataba İltifât

Kur'ân'da sıkça rastlanan bir iltifât şekli olan “Gâipten Muhataba İltifât” cümle içerisinde zamirin üçüncü şahıstan ikinci şahsa değişmesidir. Bütün iltifât şekilleri için geçerli olan bu değişikliğin temel nedeni, muhatabın ilgisini canlı tutmak ve buradan hareketle konunun ehemmiyetini vurgulamaktır. Böylece odak nokta, üçüncü şahıs olarak bahsedilen kişiden ikinci şahsa yani muhataba çevrilir ve söz ona yönlendirilir. Zemahşerî, Fâtiha Sûresi'nde geçen şu âyetleri bu minvalde değerlendirmiştir:

أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

“Hamd alemlerin Rabbi Allah'a aittir. O, rahmân ve rahîmdir. Din gününün sahibidir. Yalnız sana ibadet eder ve senden yardım dileriz.”⁴⁵

Burada ilk üç âyetteki ifadelerden de anlaşıldığı üzere gâib siyga kullanılmışken dördüncü âyetten itibaren “إِيَّاكَ” kelimesi ile muhatap siygasına geçiş yapıldığı görülmektedir. Zemahşerî'ye göre bu durumun amacı, muhatabın dikkatini yoğunlaştırarak mesajın etkili bir şekilde iletilmesini sağlamaktır.⁴⁶

Zemahşerî'nin, yine Nûr Sûresi'nin 53. âyetini de “gâipten muhataba iltifât” kısmında değerlendirdiği anlaşılmaktadır:

وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنِ أَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُلْ لَا تُفْسِمُوا طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Kendilerine emrettiğin takdirde, senle beraber çıkacaklarına dair büyük yemin ettiler. De ki boş yere yemin etmeyin, itaat belli bir şeydir, Allah bildiklerinizden haberdardır.”⁴⁷

Âyet “وَأَقْسَمُوا” ile başlayıp “أَيْمَانِهِمْ” kelimesi ile gâib siyga ile devam ederken birden “لَئِنِ أَمَرْتَهُمْ” ve “قُلْ” ifadeleriyle muhatap siygaya geçiş yapıldığı görülmektedir. Zemahşerî'ye göre bu âyette gâib siyganın kullanıldığı kesim münafıklardır. Müellif, bu iltifâtın belâgatına ve estetik boyutlarına işaret ederken, onun anlamsal işlevinin savaşa katılacaklarına dair en kuvvetli yeminlerle söz veren münafıkları kınamak olduğunu belirtmiştir.⁴⁸

Bir diğer örnek ise Alak Sûresi'nin 6. ve 8. âyetlerinde geçmektedir:

كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظٍ أَن رَّاهُ اسْتَعْجَلَ إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ

³⁵ Mollaibrahimoğlu, “Kur'ân-ı Kerim'de İltifat Sanatı”, 18.

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 28.

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 721-722, 734.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 755, 1213.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1120.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 651, 831.

⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 658, 787.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 575.

⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 863, 892-893.

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1174.

⁴⁵ el-Fâtiha 1/2-5.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 28 ; Zemahşerî'nin iltifât sanatı hakkındaki bu görüşünün ilerleyen sayfalarda da değineceğimiz üzere İbnü'l-Esîr eleştirmektedir. Ona göre âyetteki iltifâtın hikmeti dinleyicinin dikkatini celp etmek değil Allah'ın şanının yüceliğini göstermektir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 2/5-6.

⁴⁷ en-Nûr 24/53.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 734.

"Hayır, insan kendini yeterli görerek azgınlık eder. Kuşkusuz dönüş Rabbinedir."⁴⁹

Bu âyette, alışıldık kurala göre, "رَأَى" ve "اسْتَعَى" fiillerinden sonra üçüncü şahıs zamirinin kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak burada "رَبِّكَ" (Rabbin) ifadesi kullanılarak iltifât sanatının uygulandığı görülmektedir. Zemahşerî, bu değişikliğin nedenini insanı tehdit etmek ve onu azgınlığın sonucuya ilgili uyarmak olarak değerlendirmektedir.⁵⁰

Zemahşerî'ye göre benzer bir durum Şu'arâ Sûresi'nin 10. âyetinde de mevcuttur:

وَإِذْ نَادَى رَبُّكَ مُوسَىٰ أَنْ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

"Hani Rabbin, Musa'ya zâlimler topluluğuna git diye çağrıda bulunmuştu. Firavun kavmine, hala sakınmazlar mı?"⁵¹

Âyette "وَإِذْ نَادَى" ifadesi kullanılarak gâip siygasıyla başlanmış, devamında ise "أَنْ ائْتِ" kelimesiyle muhatap siygaya geçiş yapılmıştır. Zemahşerî buradaki iltifâtın amacı ve önemi hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunur:

"...Bu, onlara yönelik bir azarlama ve yüzlerine vurulan bir öfke ile ilgilidir. Bu durumu, bir kişinin başkasının işlediği bir suçu yakın arkadaşına şikâyet ederken, suçlu kişi orada bulunduğu görebiliriz. Şikâyet eden kişi öfkelenildiğinde, arkadaşına olan konuşmasını kesip doğrudan suçluya dönerek 'Allah'tan korkmuyor musun? İnsanlardan utanmıyor musun?' diyebilir. Eğer 'Bu hitap şeklinin faydası nedir? Çünkü Musa ile konuşma anında yapılan bu hitap ve hitap edilenler orada değiller; dolayısıyla bu konuşmadan haberdar değiller' dersiniz, şöyle cevap veririm: Bu hitap şeklinin, gönderilen kişilere doğrudan bir hitap gibi olması, onların önünde söylenmiş ve onların işitmesine bırakılmış gibi görünmesindedir. Zira bu, Musa tarafından onlara iletilecek, duyurulacak ve insanlar arasında yayılacak bir sözdür. Bu şekilde yapılan bir hitap, onların daha fazla takva sahibi olmaları için bir teşvik ve uyarıdır. Kâfirlerle ilgili indirilen birçok âyet, müminler için en büyük nasihat ve dikkate almadır; çünkü bu âyetler üzerinde düşünmek ve bu olaylardan ibret almak, onlara önemlidir."⁵²

Zemahşerî'ye göre Tahrîm Sûresi'nin 3 ve 4. âyetlerinde Hz. Peygamber'in eşlerine yönelik hitabında da iltifât sanatı vardır. Zira Allah, üçüncü âyette Resul'ün eşlerine üçüncü şahıs zamiriyle hitap ettikten sonra, dördüncü âyette doğrudan iki eşini muhatap alarak ikinci şahıs zamiriyle hitap etmektedir:

وَإِذْ أَسْرَ النَّبِيِّ إِلَىٰ بَعْضِ أَرْوَاحِهِ خَدِيثًا فَلَمَّا نَبَأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضُهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا نَبَأَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا قَالَ نَبَأَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ إِنَّ تَنُوبًا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَعَتْ قُلُوبُكُمْ وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ

"Peygamber, eşlerinden birine gizli bir şekilde bir söz söylemişti. Ancak hanımı, o sözü birilerine haber verip Allah da bunu Peygamber'e açıklayınca, Peygamber bir kısmını söylemiş, bir kısmından da vazgeçmişti. Peygamber bunu kendisine haber verince hanımı: Bunu sana kim bildirdi? dedi. Peygamber: Bilen, her şeyden haberi olan Allah bana haber verdi, dedi. Şâyet her ikiniz de Allah'a tövbe ederseniz, (ne iyi olur). Çünkü kalpleriniz kaymıştı. Yine şâyet Peygamber'e karşı birbirinizi kollarsanız bilesiniz ki onun dostu ve yardımcısı Allah'tır, Cebrail ve müminlerin iyileridir. Bunlardan başka melekler de (ona) yardımcıdır."⁵³

Zemahşerî, söz konusu âyeti tefsir ederken, "إِنْ تَنُوبَا" ifadesinin Hz. Hafsa ve Hz. Aişe'ye yönelik bir hitap olduğunu ve burada iltifât sanatının kullanıldığını belirtir. Müellife göre bu iltifâtın sebebi, azarlanmanın daha belirgin, etkili ve kesin bir şekilde onlara yöneltilmiş olmasıdır.⁵⁴ Benzer şekilde Zemahşerî, Hz. Peygamber'in hanımlarının kimlerin (hangi akrabaların) yanında örtülerini açabileceklerini belirten Ahzâb Sûresi'nin 55. âyetinde de⁵⁵ iltifât sanatının uygulandığını belirtmektedir. Âyete bakıldığı

⁴⁹ el-Alak 96/6-8.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1213.

⁵¹ eş-Şuarâ 26/10.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 755.

⁵³ et-Tahrîm 66/3-4.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1120.

⁵⁵ لَا جُنَاحَ عَلَيْهِمْ فِي آبَائِهِمْ وَلَا أَبْنَائِهِمْ وَلَا إِخْوَانِهِمْ وَلَا إِخْوَانِهِمْ وَلَا أَبْنَاءَ إِخْوَانِهِمْ وَلَا نِسَائِهِمْ وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ وَأَتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانُ

"Peygamberin eşleri için babaları, oğulları, kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları,

zaman “لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ” (onlara günah yoktur) ve devamında birçok gâib siygayı temsil eden ifadeyle başlanmış, sonrasında “وَاتَّقِينَ اللَّهَ” (Allah’tan sakının) ifadesiyle muhatap siygaya geçiş yapılmıştır. Zemahşerî, buradaki zamir değişimini açıklarken iltifât kelimesi yerine “نقل الكلام” (sözün geçişi) ifadesini tercih etmekte ve sunları söylemektedir:

“Sonra gâipten hitaba geçilmiş ve “وَاتَّقِينَ اللَّهَ” (Allah’tan sakının) denilmiştir. Yani, emrolduğunuz perde arkasına geçme ve hakkında vahiy inen örtünme konusunda, gücünüz yettiğince ihtiyatlı davranın, bu sınırları koruyun, takva yolunu seçin. Örtülü iken yaptığınız ameller, örtüsüz olduğunuz zamanki amellerinizden daha iyi/güzel olsun, gizli (yaşadığınız) hayatınız açık olan hayatınızdan daha erdemli olsun. “إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ” (Allah tabii her şeye), yani gizli olana da açık olana da örtünün içinde olana da dışında olana da “شَهِيدًا” (şahittir). O’nun ilmi bakımından hiçbir hal fark etmez.”⁵⁶

Verilen örneklerin dışında birçok âyette “gâipten muhataba iltifât” örnekleri mevcuttur. Ancak Zemahşerî’nin tefsiri incelendiğinde söz konusu âyetlerin tefsirlerinde iltifât sanatına değinmediği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bunun sebebi müellifin, iltifât sanatı konusunda yeterli bilgi verdiğini düşünmesi, ayrıca tekrara düşmemek adına bu sanattan ölçülü bir şekilde bahsetmek istemesidir.

1.2. Muhataptan Gâibe İltifât

Bu iltifât çeşidi ikinci şahıs (muhatap) ile başlayan bir cümlenin üçüncü şahıs (gâib) ile devam etmesi suretiyle gerçekleşmekte olup Kur’ân’da örnekleri en az olan iltifât çeşitlerinden biridir.⁵⁷ Ancak Zemahşerî, tefsirinde bu konuya diğer iltifât çeşitlerine nazaran daha fazla değinmektedir. Müellif, Yûnus Sûresi’nin 22 ve 23. âyetlerini⁵⁸ tefsir ederken bu iltifât çeşidinin faydası ve amacı hakkında: “Bu durumun maksadı, mübalağa ve vurgudur. Adeta Allah, onların hallerine taaccüp etsinler ve bu uygun olmayan hallerini yadırgayıp ve kınasınlar diye bu hallerini başkalarına anlatmıştır”⁵⁹ ifadelerini kullanmaktadır.

Zemahşerî Nûr Sûresi’nin 12. âyetinde muhataptan gâibe iltifâtın olduğunu belirtmektedir:

لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ

“Bu iftirayı duyduğunuz vakit, mümin erkek ve kadınlar (din kardeşleri hakkında) hüsn-ü zanda bulunup ‘bu düpedüz iftiradır’ deselerdi ya.”⁶⁰

Bu âyette “سَمِعْتُمُوهُ” ifadesinden de anlaşıldığı üzere muhatap siygayla başlanmış, akabinde “وَقَالُوا” ifadesiyle gâib siygaya geçiş yapıldığı görülmektedir. Zemahşerî, bu iltifâtın amacı hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Kınamayı daha etkili hale getirmek ve imanı vurgulamak için iltifât üslûbu kullanılır. Bu yaklaşım, iman ortaklığının bir gereği olarak mümin erkeklerin diğer mümin erkekler aleyhine, mümin kadınların da diğer mümin kadınlar aleyhine hiçbir ayıplayıcı veya kınayıcı sözü onaylamaması gerektiğini belirtir. Bu üslûp, mümin bir kimsenin kardeşi hakkında dedikodu duyduğunda, şüphe ile değil, iyi niyetle karşılık vermesi gerektiğini ifade eder. Mümin, başka bir mümin hakkında daima iyi düşünmeli (hüsn-ü zan ile hareket etmeli) ve

kendi kadınları (kadın dostları) ve sahip oldukları cariyeleleriyle görüşmelerinde bir sakınca yoktur. Ancak yine de Allah’tan sakının. Şüphesiz ki Allah, her şeyi görüp bilendir.” (el-Ahzâb 33/55).

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 863.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Dağ, *Kur’an’da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, 211-213.

⁵⁸ هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَّتْ بِكُمْ بِهِمْ بِرِيحٍ طَبَّيَّةٍ وَفَرَحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِيفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِن لَّيُنَّ أَنْجِيَتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَكَارُوا أَن يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ “Karada ve denizde yol alıp ilerleyişinizi sağlayan O’dur. Gemide olduğunuz esnada, hoş bir rüzgârla gemiler onları kaydırıp götürdüğü ve bu yüzden sevinç içinde oldukları sırada onları bir fırtına yakalar, üzerlerine her taraftan dev dalgalar gelmeye başlar, kuşatıldıklarını sanarlar, (işte o vakit) ‘Şayet bizleri bu felâketten kurtarırsan vallahi sana şükredenlerden olacağız’ diye - din ve ibadeti yalnız O’na özgü kılarak- Allah’a dua ederler. (Allah) onları kurtardığı vakit bir de görürsün ki buldukları yerde hak hukuk tanımazlar! Ey İnsanlar! Haddi aşmanız ancak sizin zararınızdır. Dünya hayatının geçici menfaati ...Sonra dönüşünüz bizedir, geldiğinizde size yaptıklarınızın ne olduğunu bildireceğiz.” (Yûnus 10/22-23).

⁵⁹ Müellif burada iltifât yerine “صرف الكلام” (sözün değişmesi) kelimesini kullanmaktadır. bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 460.

⁶⁰ Nûr 24/12.

'Hâşâ! Bu kesinlikle bir iftiradır!' diyebilmelidir. Böylece, gerçeği bilen biri gibi, o müminin masumiyetini açıkça savunan ifadeler kullanılmalıdır. Bu, güzel bir edeptir ve ne yazık ki çok az kişi tarafından uygulanmaktadır."⁶¹

Zemahşerî'ye göre Muhataptan gâibe iltifâtın bir başka örneği Rûm Sûresi'nin 39. âyetinde uygulanmıştır:

وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبِّا لِيَرْبُؤُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرُبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكْوَةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ

"İnsanların malları arasında artsın diye faiz ile her ne verirsiniz, Allah nezdinde artmaz. Ancak Allah'ın rızasına mazhar olmak için ne zekât verirsiniz verin, işte böyle yapanlar sevaplarını kat kat artıranlardır."⁶²

Âyet-i kerime, başlangıcında "آتَيْتُمْ" ve ardından gelen "تُرِيدُونَ" ifadeleriyle muhatap siygası kullanarak başlamış, cümlenin sonunda ise "فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ" lafızlarıyla gâip siygasına geçiş yapmıştır. Zemahşerî, bu âyette güzel ve faydalı bir iltifâtın olduğunu vurgular. Ona göre Allah, adeta meleklerle ve insanlara dönerek şöyle der: "Sadaka ve zekâtlarını Allah rızası için verenler, işte sevaplarını 'kat kat artıranlar onlardır.'" "فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ" Bu ifade, 'Sizlersiniz işte, sevaplarını kat kat artıranlar!' demekten daha iyi/güzel bir övgüdür."⁶³ Müellifin bu açıklamasından da anlaşıldığı üzere, iltifâtın belâgat içerisinde sözü güzelleştiren bir sanat olduğu görüşüne katıldığı görülmektedir. Benzer bir görüşü Kazvînî, Zemahşerî'ye referansta bulunarak: "Bil ki, iltifât, konuşmanın güzelliklerindedir. Zemahşerî'nin de belirttiği üzere, iltifâtın güzelliğinin sebebi, konuşmanın bir üslûptan başka bir üslûba geçmesiyle, dinleyicinin dikkatinin daha canlı tutulması ve ilgisini çekilmesinin, aynı üslûp üzerinde devam edilmesinden daha etkili olmasıdır"⁶⁴ ifadeleriyle dile getirmektedir.

Zemahşerî, Hz. Peygamber'e özel olarak helal kılınan evlilik durumlarının ve eşlerinin konu edildiği Ahzâb Sûresi 50. âyetini birçok müfessir gibi yine muhataptan gâibe iltifât bağlamında değerlendirmektedir. Âyet, "يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ" ifadesi ile muhatap siyga ile başlar, sonlara doğru "إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ" ifadesi ile gâib siygasına geçiş yapar. Müellif bu iltifâtın amacı hakkında şu ifadeleri kullanır:

"Eğer daha önce muhatap kipi kullanılırken, Kendisini Peygamber'e bağışlar/hibe eder, Peygamber de onunla evlenmeyi isterse "إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ" cümlesinde neden gâip kipine geçilmiş? dersiniz, söyle derim: Bu, hükmün özel bir şekilde sadece Hz. Peygamber'e ait olduğunu vurgulamak içindir. Peygamber (النَّبِيُّ) lafzının kullanılarak bu dönüşün yapılması, bu tarz özel hükümlerin ona peygamberliğinden dolayı ikram edildiğini beyan etmek içindir. Peygamber lafzının tekraren kullanılması ise onu tazim içindir. Böylelikle, bu ikramı peygamber olduğundan dolayı hak ettiği net bir şekilde ortaya konmuş olmaktadır..."⁶⁵

1.3. Gâipten Mütakellime İltifât

Üçüncü şahıs (gâib) ile başlayan bir cümlenin birinci şahıs (mütakellim) ile devam ettirilmesiyle gerçekleşen bu iltifât, Kur'an-ı Kerim'de en çok örneği bulunan türdür.⁶⁶ Bu örneklerin hemen hemen hepsinde üçüncü şahıstan birinci çoğul şahsa iltifâtın olduğu görülmektedir. Bu tarz geçişlerde genellikle Allah'ın kendisinden "Allah", "Rab" gibi sıfatlar ve ifadelerle bahsettiğini ve bu ifadelerin O'nun sıfatlarından birini belirttiğini görmekteyiz. Ardından, konuşmasına kendisinden bahsederken zamiri değiştirerek devam eder ve kendini nitelendirir.⁶⁷ Bu tür bir iltifât, Kur'an dilinin doğasına uygun olarak iki güçlü unsuru öne çıkarır: Birincisi, yaratıcının kendisini konuşturduğu için birinci şahıs ifadesinin üçüncü şahıstan daha etkili olmasıdır. İkincisi ise, tekilden daha fazla güç ifade eden çoğulluk unsurunun kullanılmasıdır.⁶⁸

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 721-722.

⁶² er-Rûm 30/39.

⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 831.

⁶⁴ Kazvînî, *el-İzâh*, 69.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 860.

⁶⁶ Kur'an-ı Kerim'de yaklaşık 140 âyette bu iltifâtın yer aldığı söylenmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Dağ, *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, 208.

⁶⁷ Farzâneh vd., "Mukâranetun tahtilîyye beyne ârâ'iz-Zemahşerî ve Ebi's-Su'ûd havle'l-iltifât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm", 51.

⁶⁸ M. A. S. Abdel Haleem, "Grammatical Shift for Rhetorical Purposes: Iltifât and Related Features in the Qur'an", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55/3 (1992), 413.

Zemahşerî, İsrâ Sûresi'nin ilk âyetinde⁶⁹ gâibten mütekellime iltifâtın olduğunu söylemekle birlikte, buradaki iltifâtın amacı ve önemi hakkında herhangi bir açıklamada bulunmaz. Söz konusu âyette hitabın üçüncü şahıs zamiriyle "الَّذِي أَسْرَى" (gece yolculuğuna çıkararak) başladığını görmekteyiz. Görüldüğü gibi, konuşmanın üçüncü şahıs zamiriyle devam etmesi beklenirken, aksine, konuşma üçüncü şahıs zamirinden birinci çoğul şahıs zamirine "بَارَكْنَا" (bereketlendirdiğimiz) geçerek iltifât yapılmıştır. Zemahşerî, bu âyette iltifât sanatının varlığına sadece işaret ederek şöyle der: "Bu şekilde aynı cümle içerisinde farklı şahıs zamirleri arasında geçiş yapmak, belâgat ilminin üslûplarından biri olan iltifât üslûbudur."⁷⁰

Bu iltifât çeşidine bir başka örnek ise Zemahşerî'ye göre Tâhâ Sûresi'nin 53. âyetinde yer almaktadır:

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَوَسَّلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّى

"O ki yeryüzünüzü sizler için beşik yapmış, orada sizlere yollar açmış ve sizler için suyu (yağmuru) indirmiştir. Bu şekilde biz de onunla (yağmur) sizler için çeşitli bitkilerden çiftler çıkarmışızdır."⁷¹

Bu âyetin başlangıcı üçüncü şahıs zamiri "جَعَلَ" (kıldı) ile başlamaktadır, ancak sonunda fiil üçüncü şahıs zamirinden birinci çoğul şahıs zamirine "أَخْرَجْنَا" (çıkardık) geçmektedir. Zemahşerî'ye göre bu zamir değişikliğinin amacı, bir yandan konuşmayı çeşitlendirmek, diğer yandan ise Allah'ın itaat edilmesi gereken bir varlık olduğunu ve diğer tüm varlıkların O'na itaat ettiğini, tüm türlerin O'nun iradesine tamamen boyun eğdiğini ve O'nun emrine kesinlikle karşı çıkmadığını ifade etmektir. Müellif'e göre benzer bir durum En'âm 6/99, Fâtır 35/27 ve Neml 27/60 âyetlerinde de mevcuttur.⁷² Nitekim Neml Sûresi'nin 60. âyetinin başlangıcı üçüncü şahıs fiili "خَلَقَ (yarattı)" ile başlamış, ardından konuşma tarzı "فَأَنْبَتْنَا" (bitirdik/yetiştirdik) fiiliyle birinci çoğul şahıs zamirine dönmüştür. Zemahşerî'ye göre bu iltifâtın faydası, fiilin yalnızca Allah'a ait olduğunu vurgulamaktır. Aynı zamanda, çeşitli özelliklere, renklere, tatlara, kokulara ve şekillere sahip olan bahçelerin, büyüleyici ve hoş bir güzellikle bitirilmesinin, sadece sudan meydana gelmesinin yalnızca Allah tarafından mümkün olduğuna işaret eder. Konu hakkındaki açıklamasında müellif şöyle bir değerlendirmede bulunur:

"Eğer 'Allah'ın, "فَأَنْبَتْنَا" (yetiştirdik) ifadesinde üçüncü şahıs zamirinden birinci şahıs zamirine geçerek kendisinden bahsetmesinin nüktesi/hikmeti nedir?' diye sorarsan, şöyle cevap veririm: Bu fiilin Allah'ın zatına has kılınmasındaki anlamın vurgulanması ve farklı renkleri, türleri, kokuları, tatları ve şekilleri olan bahçelerin güzelliği ve çekiciliği ile tek bir suyla yetiştirilebilmesinin ancak O'nun tek başına kudretiyle mümkün olduğunun bildirilmesidir. Dikkat edersen, Allah Teâlâ "مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا" (tek bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz) buyurarak fiilin kendi zatına has kılınması manasını pekiştirmektedir. Buradaki olmak, 'yaratılışa uygun olmak' manasındadır ki Allah, bitirme fiilinin kendisinden başka biri tarafından gerçekleştirilmesinin imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Nitekim hitap kipinin ardından (gâip kipiye geçilerek) kullanılan "بَلْ هُمْ" (bilakis onlar) ifadesi de onların görüşlerini hatalı bulma konusunda daha mübalağalı bir vurgu yapmaktadır."⁷³

Buraya kadar verilen örnekler incelendiğinde, âyetlerde gâip (üçüncü şahıs) kipinden mütekellim (birinci şahıs) kipiye yapılan iltifâtın genelde çoğul zamirlerle ifade edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, Nahl Sûresi'nin 51. âyetinde birinci tekil şahıs zamir tercih edildiği görülmektedir. Bu tarz bir kullanımın, âyetteki mesajın vurgusunu ve etkisini artırmak amacıyla yapıldığı söylenebilir. Allah'ın büyüklüğünü ve kudretini ifade ederken çoğul zamir kullanımı, O'nun yüceliğini ve azametini vurgularken, tekil zamir kullanımı ise doğrudan ve güçlü bir kişisel hitap olarak dikkati çeker. İltifât sanatı kapsamında değerlendirilebilecek bu farklılıklar, Kur'an'daki üslûp zenginliğini/çeşitliliğini ve mesajların etkisini

⁶⁹ "سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" "Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan, etrafını bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah, yücedir. Şüphesiz O, her şeyi hakkıyla işiten ve görendir." (el-İsrâ 17/1).

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 589.

⁷¹ Tâhâ 20/53.

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 658.

⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 787.

artıran edebî sanatlardan sayılmaktadır:

وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ

*"Allah şunu dedi: İki İlah edinmeyin, O ancak tek ilahdır, o vakit yalnız benden sakının."*⁷⁴

Bu âyette üçüncü şahıs zamirinden birinci şahıs zamirine iltifât kullanılmıştır. Normalde üçüncü şahıs zamiri "هو" (o) kullanıldığında, ardından "فَارْهَبُونَهُ" (O'ndan/benden korkun) demesi beklenirdi. Ancak, burada üçüncü şahıs zamiri yerine birinci şahıs zamiri (فَائِيَّايَ) kullanılmıştır. Zemahşerî'ye göre, söz konusu âyette kullanılan bu iltifâtın amacı korku uyandırmaktır. Âyetteki ifade, "فَارْهَبُونَهُ" ifadesinden daha belîğ ve daha edebîdir. Dolayısıyla Zemahşerî, burada iltifâtın, muhataplara doğrudan bir uyarı ve korkutma amacı taşıdığını ve bu şekildeki bir geçişin, ifadenin etkisini artırdığını belirtir. Birinci şahıs zamiri kullanımı, muhataplar üzerinde daha derin bir etki bırakarak, Allah'ın emirlerinin ve uyarılarının doğrudan ve kişisel algılanmasını sağlar.⁷⁵

1.4. Mütakellimden Gâibe İltifât

Önceki sayfalarda da belirttiğimiz üzere Zemahşerî, iltifâtı tanımlarken sözün üç şekilde iltifâta konu olduğunu söylemişti. Halbuki müellifin tefsiri incelendiğinde bu üç iltifât dışında diğer iltifât çeşitlerine de değindiği görülmektedir. Ancak müellif, genelde söz konusu âyetleri yorumlarken iltifât kelimesi yerine cümle içerisinde zamirin değiştiğini belirten farklı ifadeleri tercih etmektedir. Bunlardan biri de zamirin mütakellimden gâibe geçişi şeklinde meydana gelen iltifâttır. Şu âyetler bu tarz iltifâta örnek olarak gösterilebilir:

طَهُ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْفَىٰ إِلَّا تَذَكُّرَةً لِّمَن يَخْشَىٰ تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَوَاتِ الْعُلَىٰ

*"Tâ-Hâ. Biz Kur'an'ı sen sıkıntı çek diye indirmedik. Ancak (Allah'tan) sakınanlar için bir öğüt olarak (indirdik). O, arzı ve yüce göğü yaratan tarafından peyderpey indirilmiştir."*⁷⁶

Âyet "مَا أَنْزَلْنَا" ifadesi ile mütakellim siyga ile başlarken devamındaki âyetlerde "لِّمَن يَخْشَىٰ" ve "مِّمَّنْ خَلَقَ" ifadeleriyle gâib siygaya geçişin olduğu görülmektedir. Zemahşerî âyeti yorumlarken iltifât kelimesini kullanmadan "ما فائدة النقلة من لفظ المتكلم إلى لفظ الغائب؟" (Mütakellim lafzından gâib lafzına geçişin faydası nedir?) şeklinde bir soru sorarak burada iltifâtın kullanılma amacını şu sözlerle izah etmektedir:

"Bunun epeyce faydası vardır. Bunlardan biri, konuşmada çeşitlilik sağlama ve bunun söze kattığı hoşluk ve güzelliştir. Bir diğer fayda, bütün bu sayılan sıfatların sadece gâip lafzı ile ifade edilmesidir. Ayrıca, burada "انزلنا" (indirdik) denilerek fiilin önce herkesin uyduğu Bir'e (Allah'a) izafe edilmesi suretiyle fiilin azameti gösterilmiştir. Daha sonra fiil, yücelik ve azamet sıfatlarının yegâne sahibine (Yüce Allah'a) nispet edilme suretiyle fiildeki büyüklük ikiye katlanmıştır. "انزلنا" (indirdik) ifadesinin Cebrail'in ve onunla inen meleklerin konuşmalarının aktarımı şeklinde olması da muhtemeldir. "السَّمَوَاتِ الْعُلَىٰ" (Yüce gökler) ifadesi, göklerin yüce sıfatı ile vasıflanması ve onların yaratıcısının muazzam kudretine delalet etmektedir."⁷⁷

1.5. Mütakellimden Muhataba İltifât

Zemahşerî'nin tarif ettiği üç çeşit iltifâtın dışında kalan bir diğer iltifât çeşidi de mütakellimden muhataba iltifâttır. Müellif yine burada iltifât kelimesini kullanmadan âyeti tefsir eder. Buna Yâsîn Sûresi'nin 22. âyeti örnek olarak gösterilebilir:

وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

*"Bana ne ola ki beni yaratana kulluk etmeyeyim. Halbuki hepiniz (sonunda) ona döndürüleceksiniz."*⁷⁸

Âyette "لَا أَعْبُدُ" ifadesi kullanılarak mütakellim siygasıyla başlanmış, devamında ise "تُرْجَعُونَ" kelimesiyle muhatap siygaya geçiş yapılmıştır. Zemahşerî'ye göre bu âyet, "وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" ifadesi de göz önünde

⁷⁴ en-Nahl 16/51.

⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 575.

⁷⁶ Tâhâ 20/1-4.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 651.

⁷⁸ Yâsîn 36/22.

bulundurulup bağlama göre değerlendirildiği vakit “وَمَا لَكُمْ لَا تُعْبُدُونَ إِلَهِي فَطَرَكْتُمْ” (Size ne oluyor da yaratana kulluk etmiyorsunuz) şeklinde muhatap formuyla ifade edilmesi beklenirdi. Ancak, söz konusu şahıs (Habîb), kavmine nasihat etmeyi amaç edindiği halde, kendi nefesine de nasihat etmek ve hayretini dile getirmek için ifadeyi mütekellim (konuşan) formuyla sunmuştur. Müellife göre böyle bir kullanım, sözün (nasihatini) daha etkili olmasını sağlar.⁷⁹

1.6. Muhataptan Mütekellime İltifât

Zemahşerî'nin üç çeşit iltifât dışında değindiği son iltifât çeşidi muhataptan mütekellime iltifâttır. Bunun tek örneğini Sebe Sûresi 30. âyetinde görürüz. Müellif ilk üç iltifâta olduğu gibi bu âyetteki zamir değişikliğini açıklarken de iltifât kelimesini kullanır:

فَدُوُّوْا فَلَئِنْ زَيْدِكُمْ إِلَّا عَدَابًا

“Öyleyse tadın! Artık size azaptan başka hiçbir şey artırmayacağız.”⁸⁰

Âyette “فَدُوُّوْا” ifadesi kullanılarak muhatap siygasıyla başlanmış, devamında ise “زَيْدِكُمْ” kelimesiyle mütekellim siygaya geçiş yapılmıştır. Zemahşerî'ye göre “فَدُوُّوْا” (öyleyse tadın) ifadesi, onların (inkarcıların) hesap gününü ve Allah'ın âyetlerini inkâr etmelerinin sonucu olarak verilen bir cezadır ve bu âyet, şiddetin en üst düzeyini simgeler. “فَلَئِنْ زَيْدِكُمْ إِلَّا عَدَابًا” (Artık size azaptan başka hiçbir şey artırmayacağız) ifadesi, azabın artırılmasının kaçınılmaz olduğuna ve Allah'ın gazabının doruğa ulaştığına işaret eder. Müellife göre bu ifadenin, muhataptan (ikinci şahıstan) mütekellime (birinci şahsa) geçiş yapılarak “iltifât” tarzında gelmesi, muhatap üzerinde caydırıcı bir etki yaratır. Bu âyetin, cehennem ehline Kur'ân'da en ağır gelen âyet olduğu da Hz. Peygamber tarafından rivâyet edilmiştir.⁸¹

2. İltifât Sanatı Hakkında Zemahşerî'ye Yöneltilen Eleştiriler

Zemahşerî, her ne kadar iltifât sanatı hakkında kendisinden sonra gelen birçok âlimi etkilemiş ve bu sanata dikkate değer katkılarda bulunmuş olsa da bazı eleştirilere maruz kaldığı bir gerçektir. Söz konusu eleştiriler, Zemahşerî'nin iltifât sanatına yaptığı katkıları gölgede bırakmamakla birlikte, konu hakkındaki yorumlarının ve metodolojisinin tartışmalı yönlerini gözler önüne sermesi açısından önem arz etmektedir. Literatüre bakıldığı zaman, Zemahşerî'nin iltifât sanatı konusundaki fikirlerine yönelik en ağır eleştirileri İbnü'l-Esîr'in *el-Meşelû's-sâ'ir* kitabında buluruz. Daha önce de değinildiği üzere Zemahşerî, iltifâtın amaçlarından birinin sözde çeşitlilik sağlayarak dinleyicinin pür dikkat kulak kesilmesini sağlamak olduğunu söylemektedir. Onun bu görüşüne İbnü'l-Esîr şöyle diyerek karşı çıkmaktadır:

“Zemahşerî, (Allah rahmet eylesin) şöyle demiştir: ‘Gâipten (üçüncü şahıstan) muhataba (ikinci şahsa) dönüş, konuşmada çeşitlilik sağlamak ve üslûptan üslûba geçiş yapmak amacıyla kullanılır; bu da dinleyicinin ilgisini canlı tutmak ve onu uyanık kılmak içindir.’ Ancak, durum Zemahşerî'nin belirttiği şekilde değildir. Zira konuşmada üslûptan üslûba geçiş sadece dinleyicinin ilgisini aktif/canlı tutmak ve onu uyanık kılmak amacıyla olsaydı, bu, dinleyicinin tek bir üslûptan sıkıldığını ve başka bir üslûba geçildiğinde dinleme hevesini yeniden bulduğunu gösterirdi. Bu ise konuşmanın kalitesine zarar verir, ona bir övgü niteliği taşımaz; çünkü iyi bir konuşma olsaydı dinleyici sıkılmazdı (şeklinde bir intiba oluşabilirdi). Şayet Zemahşerî'nin söylediğini kabul etsek bile, bu yalnızca uzun konuşmalarda geçerli olurdu. Oysaki, Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde gâipten hitaba ve hitaptan gâibe geçişler, on kelimelik veya daha kısa ifadelerde bile yer almaktadır. Zemahşerî'nin üslûptan üslûba geçiş hakkında söylediği şey, sadece eski/önceki ve yeni/sonraki üslûp arasında bir fark yaratmak amacıyla değil, daha güzel olanı kullanma amacıyla yapılmalıdır. Bir konuşmada tamamen kısa veya uzun ifadeler kullanılmış ve üslûp değişmeden sürdürülmüşse, her iki kullanım da yerinde ve uygun olsa bile, üslûp geçişi olmadığından dolayı bunun estetik açıdan kusurlu

⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 892-893.

⁸⁰ en-Nebe 78/30.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1174.

olduğunu söyleyemeyiz. Bu görüş, içinde bazı sorunlar barındırır ve Zemahşerî gibi belâgat ve fesahat bilgisi olan birinin nasıl bu görüşe vardığını anlamak zordur. Benim görüşüme göre, hitaptan gâibe veya gâipten hitaba geçiş, ancak bu geçişi gerektiren bir fayda olduğunda yapılır. Bu fayda, sadece üslûptan üslûba geçişin ötesinde bir amaca hizmet eder. Ancak bu fayda belirli bir sınırla tanımlanamaz ve kesin bir kurala bağlanamaz. Yine de bazı örneklerle işaret edilebilir ve diğer durumlar bunlara kıyaslanarak anlaşılabilir. Örneğin, gâipten hitaba geçişin, muhatabın önemini ve büyüklüğünü artırmak için kullanıldığını gördük. Aynı durumun, yani zıddının, hitaptan gâibe geçişte de kullanıldığını gördük. Bu nedenle, bu tür konuşma üslûbunun kullanılma amacının tek bir sebebe dayanmadığını anladık. Aksine, bu ifade edilmek istenen anlamın önemine bağlıdır ve bu anlam çok çeşitli yollarla ifade edilebilir. Dolayısıyla, iltifât sanatı, bulunduğu bağlama göre getirilir ve bu bağlamın gerektirdiği şekilde kullanılır.”⁸²

Konu hakkında Yahyâ b. Hamza el-Alevî (öl. 749/1346),⁸³ Zemahşerî'nin iltifâtın önemine dair görüşlerini savunmakta ve İbnü'l-Esîr'in bu konudaki eleştirilerini şu ifadelerle yersiz bulduğunun altını çizmektedir:

“Konuşma içerisinde iltifât sanatının kullanılmasının sebebi, dinleyiciyi gafletten uyandırmak ve onu bir konuşmadan diğerine geçirerek heyecanlandırmaktır. Dinleyici bazen bir üslûptan sıkılabilir, bu nedenle başka bir üslûba geçmek dinleyiciyi dinlemeye teşvik eder ve onu söylenenleri pür dikkat dinlemeye yönlendirir. Zemahşerî'nin söylediği şey gâyet doğrudur ve belâgatın amaçlarına işaret eder. Bu görüş, hitabet ustalarının uygulamalarıyla da desteklenir. Belâgat ilimlerinden bir kısmıyla uğraşan bir kimse, Zemahşerî'nin söylediklerinin güçlü ve doğru olduğunu hemen fark eder. Buna karşın, İbnü'l-Esîr, Zemahşerî'nin söylediklerine iki açıdan itiraz etmiştir: Birincisi, iltifâtın sadece dinleyiciyi canlandırmak için kullanıldığını söylemiştir. İbnü'l-Esîr, sözlerin fasih (açık ve anlaşılır) olduğu sürece sıkıcı olmayacağını iddia eder. Ancak bu görüş yanlıştır ve belâgatın amaçlarını anlamamaktır. Çünkü bu, sözlerin fasihliğini ortadan kaldırmaz veya belâgat (değerini) eksiltmez. Dolayısıyla, iltifâtın terk edilmemesi (uygulanması) belâgatı artırır ve güzelleştirir. İkinci olarak, İbnü'l-Esîr, Zemahşerî'nin sözlerinin sadece uzun konuşmalarda geçerli olduğunu iddia etmiştir. Oysa, iltifât hem kısa hem de uzun konuşmalarda kullanılabilir. Bu görüş de yanlıştır çünkü Zemahşerî, iltifâtın sadece uzun konuşmalarda iyi olduğunu söylememiştir. O, iltifâtın dinleyiciyi uyandırma ve canlandırma işlevini vurgulamıştır ve bu işlev, konuşma kısa ya da uzun olsun, her iki durumda da geçerlidir. Bu nedenle, İbnü'l-Esîr'in sözleri Zemahşerî'nin kastettiği şeyle ilgili değildir... Ne yazık ki, İbnü'l-Esîr, Zemahşerî'nin belâgat ve fesahat bilgisini görmezden gelmiş ve onun söylediklerinin değerini (derinliğini/özünü) anlamamıştır. Zemahşerî'nin söylediği şey belâgatla uyumlu ve belâgatı güçlendiren bir anlam taşıırken, İbnü'l-Esîr'in eleştirileri belirsiz ve anlamsızdır.”⁸⁴

Mesele hakkında İbnü'l-Esîr'e bir diğer itiraz ise Hasan Tabl'a⁸⁵ aittir. Ona göre İbnü'l-Esîr, Zemahşerî'yi bu konuda eleştirirken hakkaniyet sınırlarını aşmıştır. Çünkü iltifât olgusu okuyucunun dikkatini çekmek ve alışılmadık bir dil yapısıyla onun ilgisini çekmek açısından tartışmasız etkileyici olan üslûp özelliklerinden biridir. Ayrıca, İbnü'l-Esîr'in eleştirisinden anlaşıldığı kadarıyla Zemahşerî, iltifâtın kıymetini sadece okuyucunun ilgisini çekmekle sınırlı tutmamış, aksine, bizlerin gördüğü üzere, onun ifade

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-sâ'ir*, 2/4-5.

⁸³ Önemli bir âlim, mutasavvıf ve özellikle belâgat alanında çalışmalar yapmış bir şahsiyettir. Zeydî mezhebine mensup bir din âlimi olan Yahyâ b. Hamza, Yemen ve Hicaz bölgelerinde yaşamış, fıkah, kelâm, dilbilgisi ve belâgat gibi çeşitli İslâmî ilimlerde uzmanlaşmıştır.

⁸⁴ Alevî, *et-Tirâz*, 2/72.

⁸⁵ Hasan Tabl, modern dönemde Arap dili ve edebiyatı, belâgat ve Kur'ân tefsiri gibi alanlarda önemli çalışmalara imza atmış bir araştırmacı ve akademisyendir. Belâgat sanatı, özellikle de iltifât ve diğer edebi sanatlar üzerine çalışmaları ile tanınmaktadır.

gücüne veya özel işlevine de işaret etmiştir.⁸⁶ Yazdığı bir makalede bu konuya değinen Süleyman Mollaibrahimoğlu'na göre İbnü'l-Esîr, söz konusu eleştirilerinde haklı olabilir. Ancak Zemahşerî, bu görüşüyle iltifât sanatının sadece bir hikmetine ve faydasına değinmiştir.⁸⁷ Doğrusu, Zemahşerî'nin tefsiri incelendiğinde iltifât sanatının birçok fayda ve hikmetine atıfta bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim çalışmamızın önceki sayfalarında bu konuya temas ettik. Özetle İbnü'l-Esîr'in Zemahşerî'ye yönelik bu eleştirisinin, belâgatte üslûp değişikliklerinin sadece dinleyicinin dikkatini çekmek ve sözü daha güzel kılmak için değil, daha anlamlı ve derin nedenlere dayandığını savunmaya yönelik olduğu söylenebilir. Zemahşerî'nin görüşü, pratik bir amaca hizmet ederken, İbnü'l-Esîr bu geçişlerin dilin derin anlamlarını ve bağlamını yansıtmaya gerektiğini vurgular. Söz konusu eleştiriler, iltifât sanatının ve üslûp değişikliklerinin nasıl anlaşılması gerektiğine dair farklı perspektifleri ortaya koyar. Zemahşerî'nin pratik yaklaşımı ile İbnü'l-Esîr'in daha derin ve bağlamsal analizi, iltifât sanatının zenginliğini ve çok yönlülüğünü gösterir. Dolayısıyla İbnü'l-Esîr'in Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiriler, iltifât sanatının daha iyi anlaşılması ve daha etkili kullanılmasına yönelik bir çağrı olarak da anlaşılabilir.

Sonuç

İltifât sanatının Kur'ân-ı Kerim'de sıkça kullanılan bir üslûp olduğu ve Arap belâgatında pek çok âlimin dikkatini çeken bir konu olduğu tartışmasız bir gerçektir. Ancak, literatürde bu kavramla ilgili birçok tanımın ve çeşitli görüşlerin mevcut olduğu görülmüştür. Bu tanımlar, bir süre Arap belâgatında hâkim olmuştur. Ancak Zemahşerî, akılcı yöntemi benimseyen ve derli toplu analizler içeren tefsirinde bu terime dair kesin bir tanım ortaya koymuştur. Zemahşerî, konuşmanın bağlamına göre iltifâtın anlamsal işlevini açıklamış ve o zamandan beri âlimler, müfessirler ve eleştirmenler onun görüşlerini takip etmişlerdir.

Zemahşerî iltifâtı, âyetlerin öne çıkarılması ve muhatabın dikkatini çekmek amacıyla kullandığını belirtmiştir. Bu, konuşmanın rutinini bozarak, dinleyicinin veya okuyucunun dikkatini daima canlı tutan bir husustur. Müellif burada iltifâtın iletişimdeki önemini ve işlevselliğini temel hatlarıyla ortaya koymuştur. Ayrıca onun iltifâtı, âyetlerin bağlamından hareketle konuşmaya anlamsal bir boyut ve derinlik kazandıran bir sanat olarak gören yaklaşımının nasların hikmetlerini kavrama noktasında okuyucuya bütüncül bir bakış açısı kazandırdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Zemahşerî, bu sanatın sadece yüzeysel bir üslûp değişikliği olmadığını, aynı zamanda âyetlerin anlamlarını derinleştirdiğini vurgulayarak bu konuda literatüre ivme kazandırmıştır. Öte yandan müellifin iltifâtı, Kur'ân'ın dilini ve üslûbunu zenginleştiren bir özelliğe sahip bir sanat olarak gören yaklaşımı dikkate değerdir. Zira belâgatın temel amaçlarından biri de ilahi hitabın bağlamını en iyi şekilde ortaya koyarak verilen mesajı etkili bir formda muhataba açıklamaktır. Bu bakımdan Zemahşerî'nin temel kaygısının Kur'ân-ı Kerim'in âyetlerinin belâgat inceliklerini tespit ederek okuyucuya aktarmak olduğu söylenebilir.

Zemahşerî'nin, bu sanatın Arap belâgati üzerindeki etkisini vurgulaması ve iltifâtın çeşitli biçimlerde nasıl kullanıldığını âyetler üzerinden göstermesi konuyu örnekler üzerinden pratiğe dökmek açısından önem arz etmektedir. O, iltifâtın üslûp çeşitliliği sağlayarak mesajın daha etkili bir şekilde iletilmesine katkıda bulunduğunu savunmuş ve bu sanatı Kur'ân'daki âyetler üzerinden somut örneklerle desteklemiştir. Zemahşerî'nin bu yaklaşımı, iltifâtın sadece bir üslûp değişikliği değil, aynı zamanda muhatap üzerinde güçlü bir etki bırakma amacını taşıdığını göstermektedir. Onun iltifât sanatını bu zaviyeden yorumlaması, Kur'ân tefsirine teferruatlı bir yaklaşım sunduğu ve bu sanatın Arap belâgatındaki önemini bir kez daha vurguladığı anlaşılmaktadır. Bu da iltifât sanatının tefsirine kattığı anlam ve yorum derinliğinin önemini bir kez daha kanıtlar niteliktedir.

Zemahşerî'nin konu hakkındaki yaklaşımları, kendisinden sonra gelen çoğu âlim ve müfessirin iltifât sanatını ele alış biçimlerine de önemli bir temel oluşturmuş olsa da birtakım eleştirilere de maruz kaldığı

⁸⁶ bk. Tabl, *Üslûbü'l-iltifât*, 27.

⁸⁷ Mollaibrahimoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'de İltifât Sanatı", 20 ; Yine benzer itirazlar için bk. Mahcûb el-Hasen Muhammed, "Kur'ân'ı Kerim'de İltifât Sanatı: Faydaları ve Amaçları", çev. Mustafa Şentürk - Kasım Altuntaş, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013), 171-172 ; Kınar, "Belagatta İltifât", 104 ; Dağ, *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, 65.

görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Zemahşerî'nin iltifâtın yalnızca dikkat çekme amacı taşıdığını ve bu yöntemlerin konuşmanın kalitesine zarar verebileceğini öne sürerek ona itiraz etmiştir. Ayrıca, iltifâtın sadece uzun konuşmalarda değil, her tür konuşmada geçerli olması gerektiğini savunmuş, ancak bu konuda çeşitli itirazlarla karşılaşmıştır. Bu itirazların hemen hemen tamamı Zemahşerî'nin iltifât sanatı hakkındaki yorumlarını destekler mahiyette olmuştur. Zira, iltifât sanatının yalnızca dinleyicinin ilgisini çekmekle kalmadığı, aynı zamanda konuşmanın derinliğini ve bağlamını da etkilediği Zemahşerî'nin tefsirinde konu hakkındaki açıklamalarından anlaşılmaktadır. Bunun yanında İbnü'l-Esîr'in Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirilerin arka planına baktığımızda, belâgat anlayışlarındaki farklılıkların bu tartışmaların merkezinde olduğunu söyleyebiliriz. Zemahşerî, iltifât sanatını konuşmanın etkileyciliğini artıran pratik bir araç olarak görürken, İbnü'l-Esîr bu sanatı daha derin bir anlam ve bağlamla ilişkilendirir. İbnü'l-Esîr, sözün estetik değerinin dinleyiciyi sadece uyanık tutmak veya ilgisini çekmekten daha fazlası olduğunu, üslûp değişimlerinin konuşmanın anlamını ve bağlamını zenginleştirmek için kullanılması gerektiğini savunur. Bu eleştiri, belâgatın sadece teknik bir araç olmanın ötesinde, anlamı ve mesajı daha derin bir şekilde iletme amacını taşıması gerektiğine dair bir perspektifi yansıtır. Zemahşerî'yi eleştirirken, İbnü'l-Esîr'in belâgatın estetik ve anlam boyutlarını ön plana çıkardığını görürüz. Zemahşerî'nin iltifât sanatına getirdiği yaklaşımı, sadece retorik bir teknik olarak değil, konuşmanın ve mesajın etkisini artırma aracı olarak sunar. İbnü'l-Esîr ise, üslûp geçişlerinin sadece dinleyiciyi uyanık tutmak amacıyla değil, ifade edilen anlamın derinliği ve bütünlüğü açısından daha kapsamlı bir düşünceyi içermesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda İbnü'l-Esîr'i, Zemahşerî'nin metodolojisine ve retorik anlayışına alternatif bir perspektif sunan bir eleştirmen olarak değerlendirebiliriz. Onun eleştirileri, belâgatın daha kapsamlı bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması gerektiğine dair önemli bir tartışmayı başlatır. Dolayısıyla Zemahşerî'ye yöneltilen söz konusu eleştiriler, iltifâtın çok yönlülüğünü ve etkili kullanımını anlamamız ve bizlere farklı bakış açıları sunması açısından dikkate değerdir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir.

Kaynakça

- Abdel Haleem, M. A. S. "Grammatical Shift for Rhetorical Purposes: Iltifât and Related Features in the Qur'ân". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55/3 (1992), 407-432.
- Al-Badani, N. A. vd. "Semantic and Stylistic Problems Encountered in Translating Qur'anic Digression 'İltifât' into English: A Contrastive Linguistic Study". *International Journal of Linguistics, Literature and Translation* 5/2 (2022), 9-15.
- Alevî, Yahyâ b. Hamza. *eş-Tırâzü'l-mütezzammin li-esrâri'l-belâga ve 'ulûmi hağâiki'l-i'câz*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsûriyye, 2002.
- Arpaçukuru, Osman. "Meâller İltifât Sanatını Yansıtır mı? -Mâzi ve Muzârî Fiil Kipleri Arasındaki İltifât Sanatı Örneği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (15 Aralık 2020), 1429-1454.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Kitâbü's-şinâ'ateyn: el-kitâbe ve ş-şir*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Basım, ts.
- Dağ, Mehmet. *Kur'an'da Üslûp Diyalektiği: İltifât (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2008.
- Dinçer, Ferit. "Kıraat Farklılığından Dolayı Oluşan Zamir İltifatı: Zemahşerî Örneği". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (2019), 245-254.
- Durmuş, İsmail. "İltifât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Farzâneh, Seyyid Bâbek vd. "Muğâranetun tahlîliyye beyne ârâi'z-Zemahşerî ve Ebi's-Su'ûd havle'l-iltifât fi'l-Şur'âni'l-Kerîm". *Mecelletu'l-Kulliyeti'l-İslâmiyyeti'l-Câmi'a* 2/63 (2021), 33-56.
- Gülnihâl, Mehmet. *Arap Belâgatında Sözün Muktezâ-yı Zâhirin Dışına Çıkması*. ed. Nihat Tarı. Ankara: İlahiyât, 2022.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1883.

- İbnü'l-Esîr, Ziyâeddin. *el-Câmi'u'l-kebîr fî şinâ'ati'l-manzûm mine'l-keâm ve'l-mensûr*. thk. Mustafa Cevâd - Cemîl Saîd. Bağdat: Matbaatu'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1956.
- İbnü'l-Esîr, Ziyâeddin. *el-Meşelû's-sâ'ir fî edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Kahire: el-Halebî, 1939.
- İbnü'l-Mu'tez, Abdullah b. *Kitâbü'l-bedî'*. nşr. İgnatius Kratchkovski. Beyrut: Dâru'l-Messîre, 3. Basım, 1982.
- Kayrevânî, İbn Reşîk. *el-'Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Dâru'l-Cil, 5. Basım, 1981.
- Kazvînî, Celâlüddîn Muhammed b. Hatîb. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa: el-me'ânî el-beyân el-bedî'*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Kınar, Kadir. "Belagatta İltifat". *Bilimname : Düşünce Platformu* 3/8 (Şubat 2005), 75-106.
- Kırcı, Recep. "el-Kazvînî'nin Telhîşü'l-miftâh İsimli Eserinde İltifât Sanatı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 237-253.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerim'de İltifat Sanatı". *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 15-35.
- Muhammed, Mahcûb el-Hasen. "Kur'ân'ı Kerîm'de İltifât Sanatı: Faydaları ve Amaçları". çev. Mustafa Şentürk - Kasım Altuntaş. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013), 168-180.
- Özdaş, Haşim. "Kur'ân Tercümelerinde İltifât Sanatının Çeviri Sorunu". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (30 Haziran 2020), 93-113.
- Özdaş, Haşim. "Kur'an Yolu Meali'nde İltifât Sanatının Türkçeye Tercüme Edilmesi Bakımından İyileştirme Örnekleri". *Meallerde Geliştirilmeye Açık Alanlar Çalıştay Tebliğ Metinleri*. ed. Bayram Köseoğlu - Mustafa Güvenç. 1051-1115. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1984.
- Tabl, Hasan. *Üslûbü'l-iltifât fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1998.
- Yüksel, Ahmet. "Arap Dilinde İltifat Sanatının Tarihi Seyri Üzerine Bir İnceleme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/28 (2010), 63-85.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. *el-Keşşâf 'an haqâiki gâvâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eqâvîl fî vücûhi't-te'vil*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2009.